

Tanulmány

„A FORRADALMI KÖLTŐ”

– Hugh MacDiarmid modernista poétikájának értelmezési kísérletei Szili József kritikai munkásságában –*

DÓSA ATTILA

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
egyetemi docens

attila.dosa@uni-miskolc.hu

ORCID 0000 0002 7878 4154

“The Revolutionary Poet”

– József Szili on Hugh MacDiarmid’s Modernist Poetics –

Hugh MacDiarmid, a leading figure in Scottish modernism, published his major work *A Drunk Man Looks at the Thistle* in 1926. In his attempts to revive Scottish literature, MacDiarmid combined ideas of political nationalism with communism in his own way. The latter opened doors for him during his visit to Hungary in 1959, when he met József Szili in person. Szili later published a two-part study on MacDiarmid in *Filológiai Közöny* (Philological Notes), Hungary’s foremost journal of literary criticism, and translated several of his poems. I will show how Szili’s study outlines a Marxist interpretive framework for understanding MacDiarmid’s modernist poetics, which sought to reclaim political self-determination and linguistic self-consciousness in Scottish poetry. I will present Szili’s translations of MacDiarmid’s poems and answer the question of how Szili’s interpretation influenced MacDiarmid’s reception in Hungary and how it fits into the critical field of contemporary Scottish MacDiarmid scholarship.

Keywords: Hugh MacDiarmid, modernism, poetry, reception history, Scotland, József Szili

* A tanulmány előadásváltozata 2022. november 24-én hangzott el a Szili József munkásságának tiszteletére rendezett *Csak ezzel, s csakis ezzel létezőnk* című konferencián, a Miskolci Akadémiai Bizottság székházában.

■ Szili József nemcsak T. S. Eliot és az angolszász modernizmus kiemelkedő magyarországi kutatója, hanem a „Hugh MacDiarmid” néven ismertté vált skót modernista költő, Christopher Murray Grieve első hazai bemutatója is volt. A Magyar Rádió angol nyelvű adásánál dolgozó skót származású kollégája, Charlie Coutts hívta fel figyelmét az ötvenes évek elején MacDiarmid irodalmi és kritikai jelentőségére, akivel Szili ezt követően tizenkét évig állt levelezésben.¹ Tanulmányom elején felvázolom MacDiarmid, a skót irodalmi reneszánsz vezéralakjának munkásságát, különös tekintettel az 1920-as és 1930-as években megjelent verseire és kritikai prózájára, kiemelve, hogy montázsszerű poétikájához T. S. Eliot *Átokföldje* című verse, nyelvi kísérleteihez pedig James Joyce *Ulysses* című regénye szolgáltatott mintát. Tőlük eltérően azonban a skót irodalom megújítására tett kísérleteiben sok más hatás mellett sajátos módon vegyítette a skót politikai nacionalizmust marxista, majd leninista eszmékkal. Ez utóbbi biztosított számára tárt kapukat 1959-es magyarországi látogatása alkalmával, amikor Szili József személyesen találkozott vele. Röviddel látogatása után Szili saját versfordításokkal bőven illusztrált kétrészes tanulmányt közölt róla a *Filológiai Közönyben*,² amely, mint Kappanyos András írja, „megváltotta belépőjét” az MTA Irodalomtörténeti Intézet éppen alakuló Irodalomelméleti Osztályára.³ Bemutatom, hogy tanulmányában Szili milyen értelmezési kereteket teremtett MacDiarmid skót politikai önrendelkezést és nyelvi önbizalom visszaszerzését is célul tűző, különböző otthoni és nemzetközi hatásokat vegyítő modernista poétikájának megértéséhez. Továbbá választ adok arra kérdésre, hogy kísérlete hogyan határozta meg MacDiarmid magyarországi recepcióját, s közben utalok arra, mindez hogyan illeszkedik bele a korszakról alkotott mai skót irodalomkritikai megítélésbe. Mivel Szili tanulmánya több MacDiarmid-fordítást tartalmaz és később is publikált továbbiakat,⁴ néhány példán keresztül bemutatom fordításait, végül röviden ismertetem a skót költő és a magyar irodalomtudós közötti levélváltást, mely további forrássanyaggal szolgál MacDiarmid magyarországi recepciótörténetéhez.

¹ „56 nyarán aztán bevásároltak az idegen nyelvű osztály három tagú pártvezetésébe. [...] Odakerült viszont egy skót ember, aki itt maradt Magyarországon egy 47-48-as összejövetel után. Beleszeretett egy szőke magyar lányba, és nem akart már visszatérni. Felfedezte, hogy én versekkel foglalkozom, ezért előkerítette számomra a legnagyobb XX. századi költőjüket, aki Magyarországon is járt aztán párszor. Neki lettem szinte a hazai képviselője. Egész rövid dolgai is voltak Hugh MacDiarmid-nak, a legnevezetesebb korai verse arról szól, hogy *A részeg ember a bogánásra néz*. Ez a bogáncs szent állatuk nekik.” LAKNER Dávid, „Négy-öt éves koromban beleszerettem az angol királylányba [Interjú Szili Józseffel]”, *Magyar Hang*, 2021. január 16., <https://hang.hu/konyveshaz/negy-ot-eves-koromban-beleszerettem-az-angol-kiralylanyba-122075>.

² SZILI József, „Hugh MacDiarmid (C. M. Grieve) költészete”, *Filológiai Közöny* 5, 3–4. sz. (1959): 379–398; Uő., „Hugh MacDiarmid költészete II”, *Filológiai Közöny* 6, 1. sz. (1960): 37–65.

³ KAPPANYOS András, „Szili József (1929–2021)”, https://iti.abtk.hu/images/szilijozsef_nekrolog_kappanyosa.pdf.

⁴ HUGH MACDIARMID, „Crowdieknowe; A szívárvány”, ford. SZILI József, *Új Forrás* 48, 2. sz. (2016): 7–8.

A skót irodalmi reneszánsz néven emlegetett modern irányzat kezdetei az 1880-as évekig nyúlnak, azonban a rövidség kedvéért most csak G. Gregory Smith professzor gyakran idézett *Scottish Literature: Character and Influence* című 1919-es kritikai művéig tekintek vissza. Smith a viktoriánus Angliában kialakult vidékies skót nemzetkép lekicsinylő közhelyével szemben írja le a skót érzékenységet, mely szerinte a szélsőségek érzelmi és szellemi összeegyeztetésére való törekvéseken alapul. A jelenség leírására alkotott műszava a „Caledonian antiszygy”, ami „a skót múzsza sarkalatosan ellentétes ikreire”, az „ellentmondások cikcakkjára” utal:

A valóságos és a fantasztikus skót ellentétpárjában több minden áll, mint amit a retorika ismert szabályaival meg lehet magyarázni. Az ellentétek hirtelen egymásnak feszülése kizárni látszik minden irodalmi sugallat által teremtett kapcsolatot. Az egyik figyelmeztetés nélkül szállja meg a másikat. Ezek a skót múzsák „ellentétes ikrei”.⁵

Smith könyvéről T. S. Eliot írt ugyanebben az évben recenziót „Létezett-e vajon skót irodalom?” címmel. Eliot tézise szerint „Skócia” nem irodalmi, hanem csupán földrajzi egységet jelölő fogalom, hiszen az angol nyelv és irodalom organikus folytonosságával ellentétben szerinte a skót irodalomtörténet elszigetelt korszakokra oszlik, melyek nem egymáshoz, hanem az angol irodalomtörténet megfelelő korszakaihoz viszonyulnak:

A skót irodalomtörténet első szakasza az angol irodalomtörténet azon szakaszának része, mikor az angol számos dialektusból állt; második szakasza az angol irodalomtörténet azon szakaszának része, mikor az angol két dialektusból – angolból és skótból – állt; harmadik szakasza pedig valami egészen más – egy provinciális irodalom története.⁶

Szintén ebben az évben, 1919-ben tért haza a nagy háborúból jegyzetekkel zsebében és tervekkel a fejében Christopher Murray Grieve, a langholmi postamester fia, hogy új életre galvanizálja a nosztalgikus öntetszelgésben leledző skót hagyományt és pangó irodalmi közéletet. Kezdetben angol nyelven írt, de az angolnak hamar hátat fordítva a *Sangschaw* (‘Dalfesztivál’, 1925) és *Penny Wheep* (‘Olcsó sör’, 1926) című kötetekben jelentette meg irodalmi alteregója, „Hugh MacDiarmid” skót nyelven (vagy más nézőpont szerint skót dialektusban) írt verseit. 1922 és 1923 között a *Northern Numbers*, majd a *Scottish Chapbook* című havilapok alapító szerkesztője volt, és cikkeket írt többek között a *Scottish National* című nacionalista hetilap és a

⁵ G. Gregory SMITH, *Scottish Literature: Character and Influence* (London: Macmillan, 1919), 35, fordítás tőlem – D. A.

⁶ T. S. ELIOT, „Was There a Scottish Literature?”, *Athenaeum*, 1919. augusztus 1., 680–681, fordítás tőlem – D. A.

Northern Review című irodalmi magazin számára. Ezen kritikai írásai jelentik a skót irodalmi reneszánsz valódi kezdetét. Grieve irodalmiközélet-teremtő alakja hamar jelenséggé, később nemzeti intézménnyé vált. A cikkek, könyvek, kritikák, esszék, levelek írásában, nyilvános előadások és viták tartásában, utazásokban, közéleti és politikai szervező tevékenységében megnyilvánuló fáradhatatlan energiáját Szili is kiemeli.⁷

Grieve az általa szerkesztett *Scottish Chapbook* első számában egy bizonyos „Mr. Hugh M'Diarmid” nevű népnyelvi költő *The Watergaw* (‘A szivárvány’) című versén keresztül mutatta be az új mozgalom poétikai és ideológiai törekvéseit. Ebben T. S. Eliot *The Metaphysical Poets* (‘A metafizikus költők’, 1921) című esszéjét visszahangozva jelölte ki „MacDiarmid” küldetését:

Nem kevesebbet kell tennie, mint egy lényegében falusi nyelvet kell az urbánus civilizációnk sokkalta összetettebb igényeihez igazítania – fel kell ruháznia mindazzal a szinte korlátozhatatlan szuggesztivitással, melynek (mondjuk az angolhoz vagy a franciához képest) híján van, *azonban mellyel most is rendelkezne, ha mai napig folyamatosan általános használatban maradt volna a művelt körökben.*⁸

Elsősorban Dosztojevszkijt és James Joyce-t tekintette MacDiarmid olyan követendő modern íróknak, akik a berögzült nyelvhasználati formák újragondolása révén igyekeztek kifejezni új mondandójukat, és felvetése szerint az általa forgatott skót etimológiai szótárban rögzített nyelvállapot épp olyan hatékony poétikai eszközt adott a skót író kezébe, mint Dosztojevszkij szimbolizmusa vagy Joyce nyelvi szintézise.⁹

1928-ban MacDiarmid ott volt a Skót Nemzeti Párt születésénél, melyből három év múlva kizárták kommunista nézetei miatt. Ezután önkéntes száműzetésbe vonult a Shetland-szigetekre, ahol kimondhatatlan nélkülözésben élt feleségével. Skóciába visszatérve belépett a brit kommunista pártba, ahonnan „nacionalista elhajlása” miatt rakták ki négy éven belül. Magyarország 1956-os megszállását követően ismét belépett a kommunista pártba, hogy kifejezze a Szovjetunió iránti szimpátiáját. A harmincas évekbeli kommunista párttagsága idején jelentette meg a Leninhez írt himnuszait, amelyek az előző rendszerben kritikai népszerűséget teremtettek számára nálunk, és melyeket előszeretettel fordítottak hazánkban.

1959-ben MacDiarmid két hetet töltött Magyarországon, interjút adott az *Élet és Irodalom*nak, előadásokat tartott Robert Burns-ről a debreceni és a budapesti böl-

⁷ SZILI, „Hugh MacDiarmid...”, (1959), 380.

⁸ Hugh MACDIARMID, *Selected Prose*, szerk. Alan RIACH (Manchester: Carcanet, 1992), 10; kiemelés az eredetiben, fordítás tőlem – D. A.

⁹ Roderick WATSON, *The Literature of Scotland*, 2. köt. (*The Twentieth Century*) (London: Palgrave Macmillan, 2007), 85.

csészkarokon, a verseit magyar fordításban beolvasták a rádióban, s mindjárt az év végén és a következő év elején megjelent róla Szili kétrészes tanulmánya a *Filológiai Közlöny* 1959-es 1960-as évfolyamaiban. A tanulmány rövidített változata 1985-ben jelent meg.¹⁰ A történetet a végén, az 1985-ös változat ismertetésével kezdem, majd kiegészítem azokkal a megfigyelésekkel, amelyek az 1959-60-as, bővebb tanulmány háttérét képezik, végül választ adok arra, hogyan oldja fel Szili József MacDiarmid elsőre különösnek tűnő, nacionalista és marxista szemléleti kettősségét.

Az 1985-ös tanulmány tudományos világnézettel átítatott dialektikus-materialista szemléletet tulajdonít MacDiarmidnek. Szili szerint MacDiarmid azért halmozta (autodidakta módon) és emelte be poétikájába (az ismertebb skót költők közül elsőként) a tudományos ismereteket és a természettudományokra jellemző analitikus látásmódot, hogy minél realistább és intellektuálisabb képet adjon a világról.¹¹ Kiemeli, hogy MacDiarmid legnagyobb ereje a gondolatisága, amely előbb telítettséget és intenzitást kölcsönzött korai, rövid, többnyire népies dalformában írt verseinek, de amely a későbbi hosszúverseiben kevésbé megsűrten és kevesebb áttétellel fejezi ki az emberi megismerésbe és társadalmi haladásába vetett hitét.¹² Egyben kritikusan említi a későbbi versek szónoki modorosságát, amelyet a korai versek „nyers, tömör, kristálytisza” képeivel állít szembe.¹³

A sűrű költői képek mellett az intellektualizmus a másik központi fogalom, amivel Szili dolgozik, és tanulmányom végén is ez szolgáltatja a kulcsot ahhoz, hogy miért volt oly fontos szerinte a marxizmus a modernista MacDiarmid számára. Első kötetét Szili szerint ugyanis az intellektualizmus közvetlen megnyilvánulásai jellemezték. Ez alatt azt érti, hogy a versben MacDiarmid „lehánt” minden fölöslegest a tárgyáról, és csak a tárgy belső tulajdonságait veszi figyelembe: „Szinte még megjelenésének külső burkát is lefejtí róla, mintha csak leglényegibb, szerkezeti sajátosságait volna hajlandó költőileg felhasználni.”¹⁴ Példaként a *Wild Roses* (‘Vadrózsák’) és a *Wheest* (‘Csitt’) című dalokat hozza. Előbbit, melynek az angol köznyelvhez viszonyított nyelvi mássága első pillantásra jól látható, eredetiben és Szili fordításában idézem:

Wild Roses

Wi’ so mony wild roses
Dancin’ and daffin’
It looks as tho’ a
The countryside’s laffin’

¹⁰ SZILI József, „Hugh MacDiarmid költészete”, in ILLÉS László, szerk., „Az időt mi hoztuk magunkkal”: *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből*, 229–252 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

¹¹ Uo., 229.

¹² Uo.

¹³ Uo., 229–230; lásd még SZILI, „Hugh MacDiarmid...”, (1959), 382.

¹⁴ SZILI, „Hugh MacDiarmid...”, (1985), 235; lásd még: UÓ., „Hugh MacDiarmid...”, (1960), 37.

But I maun ca' canny
 Gin I'm no to cumber
 Sic a lichtsome warld
 Wi' my hert's auld lumber

Hoo I mind noo your face
 When I spiered for a kiss
 'Ud gae joukin' a' airts
 And colourin' like this.¹⁵

Vadrózsák

Annyi vadrózsa
 Viháncol, mintha
 Az egész környék
 Kacagva ringna.

Jobb, ha itt én is
 Vidámnak látszom,
 E könnyed világot
 Ne terhelje gyászom.

Emlékszem: mikor
 Csókod kértem, arcod
 Így tért ki játszva,
 Épp így pirongott.¹⁶

Szili a Robert Burns-i dalokkal való rokonságot és az ellentétekben szemlélt valóságot emeli ki ezekben a rövid lírai szövegekben, valamint utal az emberi létezés egésze materializmus felől való megközelítésének igényére.¹⁷ Némileg paradoxonszerűen, e koncentrált formákból vezeti le MacDiarmid hosszúversekben hömpölygő szimbolizmusát, mert szerinte a skót népies észjárás e rövid versekben szinte epifánia jellegű, pontos és meghökkentő képi megfogalmazást eredményez. Továbbra is megerősíti azonban, hogy a misztikus képteremtő fantázia még e népies dalformák-

¹⁵ Hugh MACDIARMID, „Wild Roses”, in Michael GRIEVE és W. R. AITKEN, szerk., *The Complete Poems*, 1. köt. (London: Penguin, 1985), 55.

¹⁶ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 236; lásd még Uő., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 38.

¹⁷ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 236–237; lásd még Uő., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 39–40.

ban is utat enged a pontosabb valóságbrázolást lehetővé tevő szilárdan materialista, tudatos és tudományos szemléletű megismerésnek.¹⁸

Részben párhuzamot von, részben ellentétet állít Szili MacDiarmid korai skót dalai és a szintén skót nyelvű korai főműve, az *A Drunk Man Looks at the Thistle* ('A részeg a bogáncsot nézi', 1926) című hosszúvers poétikai eljárásai között. E komikus, filozofikus, buja, tudományos és politikai tartalmakat egyszerre befogadó és szélsőségeket ütköztető szöveg egy részeg ember szenvedélyes, látomásos elmélkedése a bogáncsról, Skóciáról, az emberről és a világegyetemről, közel háromezer sorban. Az átmulatott éjszaka után a bozotosban találja magát, és képzeletbeli odisszeája során bekalandozza a skót jelent és múltat, miközben a szélben a szemé előtt imbolygó bogáncs, Skócia címernövénye a létezés egyetemes jelképévé válik. A szét-tartó montázsszerkezetet ellensúlyozó alapvető összetartó erőt a szimbólumok szolgáltatják, hiszen a skótok nemzeti itala, a whisky mellett fontos jelkép a víz, s így lehetetlen nem észrevenni az Eliot *Átokföldje* című versével vonható szerkezeti és tartalmi párhuzamokat. A mai skót kritikával egybehangzóan állapítja meg Szili, hogy ez MacDiarmid korai költészetének, pontosabban líraköltészetének a csúcsteljesítménye. Az ebben a műfaji megjelölésben rejlő paradoxon azonban könnyen feloldható, ha elfogadjuk Szili alapvetését, hogy a montázsszerkezet a ciklusos szerkesztési elv felől is olvasható.

A Drunk Man... korai lírai költészetének a betetőzése. – Írja Szili, majd hozzászól: – Ciklus jellege van, mint azoknak a *Sangschaw*-ban közölt lírai daraboknak, amelyeket *Au clair de la lune* címmel kapcsolt egymáshoz. [...] De a központi szimbólum itt a Bogáncs. A Bogáncs földje [...] – Skócia.¹⁹

E feltevés szerint MacDiarmid a részeg hirtelen képzettársításait és hangulati változásait követve különféle műfaji eredetű rövid szövegeket vagy szövegrészleteket fűz egybe – mint a dalt, a középkori skót szidalomverset (*flyting*), a költői versengést és az epigrammát –, és állít szembe a hosszabb értekező részekkel.

A központi jelkép, a bogáncs kultúrtörténeti jelentőségére is kitérő részletes elemzés másik kulcsszava a materializmus mellett éppen ezért a dialektikus szemléletmód. Ez egyszerre visszavezethető a marxizmusra és a kaledón néplélekben rejlő fent leírt kettősségre. Nehezen alábecsülhető azonban a marxizmus fontossága attól a ponttól, ahol MacDiarmid a bogáncs jelképes kivirágzását az 1926. májusi általános munkássztrájkjal azonosítja.²⁰ De mi MacDiarmid marxizmusának a célja? A húszas években Szili szerint a kulturális forradalom, a nemzeti öntudat újraértékelése és a haladás kerékkötőinek, tehát az egyház, a provinciális gondolkodásmód és a felszínes

¹⁸ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 238–239; lásd még Uő., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 43.

¹⁹ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 239; lásd még Uő., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 45.

²⁰ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 243; lásd még Uő., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 49.

hazafiság kemény bírálata.²¹ A harmincas években azonban a korábbi, népies képalakító fantázia és gondolkodásmód átadja a helyét az angol nyelvű, hosszúversekben kifejezett, radikális társadalmi fordulatot célul tűző lenini eszméknek. Kritikaként fogalmazza meg Szili, hogy a harmincas évek alkotása nem szervesen nő ki a korai versekből, hanem újrakezdeként kell értelmezni.²² MacDiarmid költészetének nyelvi és stilisztikai fordulata ma is téma a skót irodalomkritikában.²³

Továbbra is központi szerepet tölt be MacDiarmid poétikájában az intellektualizmus, azonban, mint Szili megjegyzi, a harmincas évektől a népies formákban tárgyiasuló képek helyett a városi proletariátus életéből vett képek szolgálnak párhuzamként és példaként MacDiarmid egyre erőteljesebben kommunista töltetű politikai és társadalmi eszméinek leírásához. Szenci Miklós angol irodalomtörténetében a „kommunizmus öntudatos és bátor énekesének” nevezte,²⁴ és Szili is azok közé a nyugati írók közé sorolta, akik „a kapitalizmus körülményei között próbálnak szocialista művészetet létrehozni”.²⁵ MacDiarmid már az 1920-as évek elején is úgy vélte, hogy a szélsőbaloldali ideológia ad megfelelő eszközt a skót nemzeti kultúra megőrzéséhez és politikai függetlensége kivívásához, s ezen elképzelésével nem volt egyedül. A skót Leninnek is nevezett John Maclean, aki tevékeny szerepet vállalt a Vörös Clydeside-nak nevezett 1919-es glasgow-i sztrájkokban és megmozdulásokban, nem kevesebbre, mint egy független, skót szocialista köztársaság megalapítására függesztette tekintetét. Mindez nem valósult meg, az 1926-os általános sztrájkot követően azonban tovább erősödött Skócia több régiójában a baloldali radikalizmus eszméje. Kezdetben tehát nem volt elszigetelt jelenség MacDiarmid marxizmusa, bár a harmincas évektől tovább radikalizálódó, lenini alapokra helyezett és már a burzsoá liberalizmus megdöntését célul tűző ideológiai törekvéseinek köszönhetően a hatvanas évek végére a margóra szorult még a – lényegileg azóta is döntően baloldali érzelmű – skót irodalmi életben is.

Bár újságíróként, pártaktivistaként és szónokként is jelentős szerepet vállalt a harmincas évek baloldali propagandatevékenységében, MacDiarmid leninista eszméi leginkább a *First Hymn to Lenin* (‘Első himnusz Leninhez’) című verséből, valamint a *Second Hymn to Lenin* (‘Második himnusz Leninhez’, 1935) című kötetébe gyűjtött verseiből világlanak ki. E gyakran haragos és ellenzéki tónusú, többnyire rövid versekben MacDiarmid már a marxista filozófiában központi szerepet betöltő munka társadalmi szerepe, illetve – továbbra is – egy-egy erőteljes kép vagy metafora köré

²¹ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 242; lásd még Uő., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 47.

²² SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 244; lásd még Uő., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 50.

²³ Margery Palmer McCULLOCH, „MacDiarmid, Muir and Poetry in the Inter-War Period”, in Douglas GIFFORD, Sarah DUNNIGAN és Alan MACGILLIVRAY, szerk., *Scottish Literature*, 516–540 (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002), 528.

²⁴ SZENCI Miklós, SZOBOTKA Tibor és KATONA Anna, *Az angol irodalom története* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1972), 626.

²⁵ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1960), 63. A tanulmány 1985-ös változatából e megállapítás kimaradt.

építi mondanivalóját. Az első himnuszról a Szili szintén saját fordításában idézett egyik részlet szerint Lenin tökéletes szövőmunkás, aki gépével egységben dolgozik, és sohasem hibázik.²⁶ MacDiarmid szerint ugyanis az emberi gondolkodás mellett a kétkezi munka teremtő ereje az, amely átformálja nemcsak a társadalmat, hanem a világmindenséget. A tőkésosztály és a munkásosztály gazdasági viszonyát meghatározó, valamint a társadalom gazdasági bázisának és a forradalmi változás motorjának tekintett munka fogalmát azonban nem csupán a marxista ideológiából ismer- te MacDiarmid. A munka jellem- és világhatározó erejéről kialakított véleménye legalább annyira alapult közvetlen tapasztalatain: az 1910-es években a walesi bányászstrájkokról küldött riportokat, a húszas években a skót bányászok között tartott lelkesítő beszédeket, a harmincas években a shetlandi Whalsay szigetén nélkülözésben élve osztotta meg a halászközösség dolgos mindennapjait, a háború alatt pedig a glasgow-i lőszergyárban dolgozott fizikai munkásként. Mint a *Lucky Poet* című önéletrajzi írásában kifejti, a költő a munkásokról, a munkásoknak és a munkásokért él, alkot és dolgozik.

Szeretem ezeket a shetlandi halászbereket – írja ugyanitt a halászok között gyűjtött tapasztalatairól –, és olyan költészeztől álmodom, ami méltó hozzájuk; versekről, amelyek olyan szabatosak a csónak és vitorlakezelés tudományát illetően, hogy csak olyasvalaki, aki a vitorlázás és a hajókormányzás minden csínját-bínját ismeri [...] tudna ilyeneket írni.²⁷

Szintén innen idézi Szili MacDiarmid azon sorait, melyek szerint a költőnek a munkásokat „a munkájukon keresztül kell megközelítenie.”²⁸

Szili a rövidebb Lenin-versekkel kapcsolatosan a világosságteremtés metaforáiról értekezik, és a *The Skeleton of the Future – At Lenin’s Tomb* (‘A jövő csontváza – Lenin sírjánál’) című, szintén Leninhez írt négy sorost hozza példaként:

Red granite and black diorite, with the blue
Of the labradorite crystals gleaming like precious stones
In the light reflected from the snow: and behind them
The eternal lightning of Lenin’s bones.²⁹

²⁶ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 245; lásd még UŐ., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 50.

²⁷ Hugh MACDIARMID, *Lucky Poet* (London: Methuen, 1943), 52. Idézi SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 249; lásd még UŐ., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 55, Szili József fordítása.

²⁸ Uo., 158. Idézi SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 246; lásd még UŐ., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 51, Szili József fordítása.

²⁹ Hugh MACDIARMID, „The Skeleton of the Future – At Lenin’s Tomb”, in *The Complete Poems*, 386.

Szenci az angol irodalomtörténetében Vajda Endre 1957-es fordításában³⁰ idézte a verset,³¹ melyet Vajda Miklós is felvett az angol költők antológiájába:

Rőt gránit, fekete diorit, friss havon
Visszaverődve kék csillámokkal a drága-
Kőként megvillanó labradorit – s belül
Lenin csontjainak örök világossága.³²

Ez pedig a Szili fordításában közölt változat:

Vörös gránit, fekete diorit, kéklő
Labradorit kristályok ékkő-csilláma
A havon megtört fényben, s mögöttük
Lenin csontjainak örökös villáma.³³

Külön tanulmányt érdemelnek Szili versfordításai, azonban hadd utaljak röviden arra, hogy Szili stilisztikai megoldásai – például a második sorban a Vajda által használt határozói igenévhez képest – elegánsabbnak, gördülékenyebbnek és költőibbnek tűnnek. Valamint, MacDiarmidnek a korábbi népies versek tömör, intenzív, illetve a legsúlyosabb Lenin-kultusz képeit idéző „örökös villám” metaforáját Vajda talán véletlen félreolvasásból (*lightning*: ’villám’; *lighting*: ’világítás’), vagy ami valószínűbb, a képzavarként is észlelhető ellentmondásos időaspektus korrekciója céljából szándékosan félrefordítja. Szili ezzel szemben bátran vállalja az eredeti, meghökkenítő kép értelmi módosítás nélküli átültetését, mely *The Watergaw* ’A szivárvány’ című vershez hasonlóan a tűnékenységet az állandósággal helyezi kontrasztba.

Szili MacDiarmid marxista-leninista eszméin való hosszas elidőzése felveti nemcsak Szili nézeteinek, hanem MacDiarmid költészetének szocialista évtizedekbeli és mai időszerűségét is a magyarországi összefüggésben. Természetes, hogy a korszak külföldi írói közül többnyire – bár nyilván nem kizárólag – azok kaptak megkülönböztetett figyelmet folyóirataink lapjain, akiknek művei több-kevesebb súrlódással beilleszthetők voltak a marxista ideológiai keretekbe. Előfordult az is, hogy egy-egy érdekes, fontosnak tekintett kortárs szerző – például a New York-i, londoni és római elit és művészkörökben lubickoló, marxistának távolról sem mondható Muriel Spark – hazai megismertetése érdekében akár az átértelmezés kockázatát is felvállalva

³⁰ Hugh MACDIARMID, „A jövő csontváza – Lenin sírjánál”, ford. VAJDA Endre, *Nagyvilág* 2, 8. sz. (1957): 1200–1204.

³¹ SZENCI et. al., *Az angol irodalom...*, 626.

³² Hugh MACDIARMID, „A jövő csontváza – Lenin sírjánál”, ford. VAJDA Endre, in SZABÓ Lőrinc és VAJDA Miklós, szerk., *Angol költők antológiája*, 618 (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1960), 618.

³³ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1985), 248; lásd még UÓ., „Hugh MacDiarmid...” (1960), 54, Szili József fordítása.

hangsúlyozták túl kritikuskaink a művekben fellelhető társadalomkritikai aspektust. Utóbbira nem volt szükség a mélyen marxista elkötelezettségű MacDiarmid esetében. MacDiarmid ideológiai harcostársakat fedezett fel – vagy vélt felfedezni – a vasfüggöny túloldalán, s például „a magyar népnek küldött elvtársi üdvözléssel és a szolidaritás összes kifejezésével” zárta a rádió számára írt szkriptjét Szilinek küldött levelében.³⁴ Tény azonban az is, hogy az összetett elemzési kísérlet ellenére, mely a nyelvi, stilisztikai és életrajzi elemek feltárása mellett játékba hozza a népies és a modernista irodalmi hagyományokat is, Szili MacDiarmid-értelmezése elsősorban mégiscsak marxista eszmei síkon mozog. A némiképp egysíkú marxista MacDiarmid-képnek is köszönhető valószínűleg, hogy hazánkban hamar kihuny az érdeklődés személye és művei iránt, és ha meg akarnánk írni magyarországi recepciótörténetét, a szóban forgó egy-másfél évtizedre kellene szorítkoznunk. Pedig azon túl, hogy használható eszközt adott MacDiarmid kezébe a nemzeti önkép újratemetéséhez, a baloldali radikalizmus ma is a skót kulturális képzelet és a politikai szembenállás aktív része, s így nem okoz hazájában meghasonlást sem az ő, sem más szocialista érzelmű író olvasása.³⁵ Irodalomteremtő szellemi energiája, mellyel a Robert Burns és a Kailyard szentimentális hagyományát újraíró és a kulturális önkép megújítását végül sikeresen megvalósító skót irodalmi reneszánsz élére állt, valamint a skót népnyelvet a modern valóságra alkalmazó stilisztikai és képteremtő ereje egyenesen a huszadik századi skót irodalom ellentmondásos, mégis megkerülhetetlen írói közé emelte MacDiarmidet.

Mit tesz mindehhez a *Filológiai Közönyben* megjelent eredeti, hosszabb tanulmány? Nos, sokat, de most mindössze egyetlen témára szorítokozom. A kétrészes szöveg 1959-ben megjelent első részében Szili hosszabban elidőzik T. S. Eliot modernizmusának poétikai és ideológiai céljain, ami teljes egészében kimaradt az 1985-ös változatból. Mint Szili József is megemlíti egyik interjújában, pályája elején kezdte T. S. Eliot kutatását és fordítását,³⁶ és mint Kappanyos András és Veres András is kitérnek rá nekrológjaikban,³⁷ Szili korábban kezdett el foglalkozni Eliottal, mint MacDiarmiddel. Az Eliot-elemzés tekinthető hosszú kitérőnek, azonban segíthet feloldani is az intellektualizmus és a képiség, vagy a skót nacionalizmus és nemzetközi proletárforradalom eszméi közötti látszólagos ellentétet MacDiarmid poétikájában. Szili elemzéséből csak azt az állítást emelem ki, mely szerint az intellektualizmusából és társadalmi háttéréből következően Eliot az általa képviselt vagy

³⁴ C. M. GRIEVE, „Letters from Christopher Murray Grieve to József Szili”, kéziratos levél, kelt: 1958.09.21. Edinburgh University Library, E.95.59, 10.

³⁵ Robert CRAWFORD, *Scotland's Books: The Penguin History of Scottish Literature* (London–New York, 2007), 549.

³⁶ Szűcs Balázs Péter, „Mű-kedvelő vagyok: Szűcs Balázs Péter interjúja Szili Józseffel”, *Új Forrás* 48, 2. sz. (2016): 12–18, 15.

³⁷ KAPPANYOS, „Szili József...”; VERES András, „Nekrológ: Szili József (1929–2021)”, *Literatura* 47, 4. sz. (2021): 397–401, 397.

védelmeszt kulturális örökségre leselkedő veszélyt a társadalmi haladásban vélte felfedezni:

Eliotéknak látszólag a kulturális örökség megmentése, összegzése és fenntartása a céljuk, de a kulturális és általános emberi elnyomorodás okát nem a művészet, a kulturális és az emberi értékek fő antagonistájában, az imperializmusban látják, hanem magában a jövőben, amely a tömegek győzelmét hordozza méhében. Elioték az emberi kultúra apologetáiként léptek fel, s mivel ennek fennmaradását az adott társadalmi rend fennmaradásával látták biztosítottak, az imperializmus védelmezőinek a szerepét vállalták.³⁸

Szili különbséget tesz az Eliot poétikájában megfigyelhető valódi és látszatújítások között, és véleménye szerint Eliot a kultúra fennmaradását a polgári társadalmi rend fenntartásával látta biztosítva. Eliot e konzervatív, középosztálybeli, urbánus szemléletét ütközteti MacDiarmid poétikájával, mely a vidéki nép képfantáziáját és nyelvi leleményeit ötvözi a proletár-marxista társadalomszemlélettel. MacDiarmid tehát ugyanazokra a modernista poétikai eszközökre hagyatkozik, mint Eliot (intellektualizmus, *image*, evokáció, asszociációs technika, montázs, stb.), de ezeket a társadalmi változás (konkrétan a proletárforradalom) előmozdítása érdekében használja fel. Hozzá kell tennünk Szili értelmezéséhez, hogy – mint mai skót elemzői gyakran kiemelik – MacDiarmid a vidéki kisközösségekből és a népnyelvből eredő skót irodalmi és nyelvi hagyományt a modernista húsos és harmincas évek urbánus, kozmopolita szerzőinek – főleg James Joyce-nak, D. H. Lawrence-nek, T. S. Eliotnak és Ezra Poundnak – a poétikai és eszmei törekvéseivel lépést tartva igyekezett újrászervezni, újratemetni, újragondolni, miközben egész pályája során Skócia legelszigeleteltes helyein ütötte fel főhadiszállását.³⁹ A kifelé figyelő, de az otthonban gyökerező és az egész skót nemzet politikai, kulturális öntudatának felrázását célul tűző poétikájában elegyedik a hagyományörzés és újítás igénye és békül ki a hagyományosan baloldali alapokon nyugvó skót függetlenedési törekvések és a nemzetközi marxista ideológia között feszülő látszólagos ellentét. Szili azonban a kommunizmus irányába kanyarodva némileg leszűkíti MacDiarmidnek a tanulmányban egyébként részletesen ismertetett sokszínű poétikai, stilisztikai és eszmei megfontolásait. Összefoglalásában az elioti kulturális szintézisnél átfogóbb, társadalmi jellegű szintézis, egészen pontosan a kommunizmus ideológiai előkészítésének tekinti MacDiarmid poétikáját, amely pedig legalább annyira táplálkozik a Robert Burns által fémjelzett skót hagyományokból, mint a marxizmus nemzetközi ideológiájából.⁴⁰

A születés, halál és újjászületés Eliot által ábrázolt mitikus, időtlen körforgásába Szili szerint MacDiarmid bevezeti a munka fogalmát, amivel megragadja a történe-

³⁸ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1959), 384.

³⁹ CRAWFORD, *Scotland's Books*, 544.

⁴⁰ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1959), 390.

tiséget, és tegyük hozzá, egyben oldalt is választ magának az osztályok közötti harcban. A munka, mint láttuk, valóban központi szerepet nyer MacDiarmidnél. Nemcsak felidézi, az inspiráció forrásává vagy követendő példává teszi a poétikájában, és nemcsak a marxista értelemben vett osztályharc motorjaként tekint rá, hanem episztemológiai funkciót is tulajdonít a munkának. MacDiarmid szerint ugyanis az ember megértése a munkáján keresztül történik.

Ezért nagy jelentőségű az a tény – írja Szili –, hogy MacDiarmid előbb Lenin verseiben, később a „tények költészetének” szentelt verses fejtegetéseiben fontos költői programul jelöli meg nem is egyszerűen a munka ábrázolását, hanem az ember megértését a munkáján keresztül.⁴¹

Itt említi meg Szili MacDiarmid egyik levelét, amelyben a költő a skót fővárosról ír. MacDiarmid képzeletében Edinburgh a felső középosztály és a fehérgalléros munkavállalók világa,⁴² ellentétben a hagyományosan radikális érzelmű munkásvárossal, Glasgow-val. Számára előbbi a tespedésnek, a társadalmi elidegenedésnek és az emberi erő elvesztésének, míg utóbbi a munkás jövőnek a jelképe. Magyarázatában Szili MacDiarmid következő szavait emeli át a költő egyik leveléből, amely a rádióműsor számára összeállított, kommentárokkal ellátott verses összeállítását tartalmazza:

Edinburgh Skócia fővárosa volt, de most az angol közigazgatás és militarizmus fellegháza. MacDiarmid mindig is gyűlölte, mert nagyon kevés valódi munkásosztálybeli lakosa van, viszont túl sok a rossz fajtából, a nem termelékeny fehérgallérosokból – ügyvédek, bankárok, biztosítási ügynökök, lelkészek és hasonlók. [...] A beceneve „Auld Reekie”, azaz Vén Füstös, ami onnan ered, hogy kéményei sötét füstöt eregetnek az uralkodó keleti szélben.⁴³

Szili ugyanis már MacDiarmid látogatása előtt, 1958-tól kezdődően levelezésben állt vele, és több levelet váltottak a későbbiekben is, ami csak 1970-ben, nyolc évvel a költő halála előtt maradt abba. Az anyag nemcsak bőséges forrással szolgál MacDiarmid magyarországi recepciójának további kutatásához, hanem további részletek derülnek ki a költő magyarországi látogatásáról: például, hogy Lillafüreden is járt

⁴¹ Uo., 387.

⁴² Uo.

⁴³ „Edinburgh was the capital of Scotland but now it is a stronghold of English administration and militarism. MacDiarmid has always hated it because it has very little genuine working class population but too big an element of the wrong type, the non-productive white-collar people – lawyers, bankers, insurance agents, ministers and the like. [...] Its nickname is 'Auld Reekie', i.e. Old Smoky, from the way its chimneys pour out their dark smoke in the prevalent East Wynd.” GRIEVE, „Letters from Christopher Murray Grieve...”, fordítás tőlem – D. A.

– talán József Attila miatt, akinek a külvárosi munkásverseit a hatvanas-hetvenes években Glasgow későbbi koszorús költője, a szintén szocialista érzelmű és szintén a skót függetlenedést pártoló Edwin Morgan is csodálta, és előszeretettel fordította.

Szili később összegyűjtötte és átadta az Edinburgh-i Egyetemnek MacDiarmid neki küldött kéziratos leveleit (MacDiarmid sohasem használt írógépet), melyek összes terjedelme mintegy 37 lap. Az anyag két tematikai egységre tagolódik. Az elsőben található a MacDiarmid által írt 10 lap terjedelmű forgatókönyv a rádió-program számára, melyben harmadik személyben beszél magáról és költészetéről, valamint egy szintén 10 lapnyi szubjektív skót kultúr- és irodalomtörténeti összefoglaló az 1707-es parlamenti uniótól Burns költészetén át saját maga színrelépéséig. A második egységben található levelekből megtudhatjuk a magyarországi látogatás előkészítésével kapcsolatos részleteket, valamint azt, hogy a költő milyen forrásokkal segítette Szili munkáját, s található itt még három udvarias, de jelen szempontból érdektelen levelezőlap.

A vasfüggöny mögötti korlátozott kutatási lehetőségeket ismerve felmerül a kérdés, milyen eszközökkel tudott Szili – a marxista ideológia túlhangsúlyozásától eltekintve – nemcsak máig időt álló meglátásokat is tartalmazó összefoglalást írni erről a nálunk ma már kevésbé ismert, mégis hatalmas jelentőségű költőről, hanem a skót népnyelven írt, tájszavakra és sajátos akcentusra hagyatkozó verseiről is pontos fordításokat készíteni. Elsődleges forrásként Szili azokat a MacDiarmid-köteteket használta, amelyeket a költő postázott neki: a korábban említett *Lucky Poet* mellett, mint a levelekből kiderül, megkapta az *Annals of the Five Senses* című, szintén ön-életrajzi ihletésű esszékötetét, néhány számot a *Scottish Chapbook* című folyóiratból, továbbá az 1955-ben Glasgowban megjelent gyűjteményes kötetét, s az 1930-as *To Circumjack Cencrastus* című, külön kötetben megjelent hosszúversét. Ami a skót irodalommal kapcsolatos tágabb kritikai észrevételeket illeti, ha a tanulmányokhoz készített jegyzeteit megnézzük, kiderül, hogy Szili szinte kizárólag Kurt Wittig *The Scottish Tradition in Literature* című 1958-as – akkor egészen időszerű és a skót kritikai köztudatban egyébként a nyolcvanas évekig alapműnek számító – tanulmányára hagyatkozott, amit szintén a költőtől kapott ajándékba. A versfordításokat illetően Szili szintén a tőle kapott skót-angol szótárból dolgozott, s emellett skót kollégája, Charlie Coutts segítségére támaszkodhatott.

A tanulmány 1960-ban közölt második részének végén található kódában a rendelkezésére álló források között Szili megemlíti még W. R. Aitken MacDiarmid-bibliográfiáját, amit szintén a költő küldött neki. Továbbá szót ejt MacDiarmid verseinek Vajda Endre által készített magyar nyelvű fordításairól, a hazánkban tett látogatás korábban ismertetett részleteiről, majd összefoglalja összesen közel ötven oldalas tanulmánya főbb megállapításait. Ezek szerint MacDiarmid nemcsak azért intellektuális költő, mert gondolati síkon követi a jelenségek művészi feldolgozását, hanem mert célja az ember szellemi erőinek teljes felszabadítása. Lényeges viszont, hogy itt zárja le a T. S. Eliot-féle modernista poétikával kapcsolatos korábbi eszmefuttatását. Véggökvetkeztetése szerint nem tekinthető modernistának MacDiarmid, amennyiben

a kifejezés az irracionális és mitikus elemek poétikai túlsúlyára utal, hanem sokkal inkább azt a vezérelvét igyekszik megvalósítani, mely szerint szervezettségnek és racionalitásnak kell uralkodnia a költészetben.⁴⁴ Talán ez a kijelentése utólag könnyen megcáfолható a MacDiarmid költői pályájáról nyert teljesebb kép ismeretében, valamint a skóciai MacDiarmid-kutatás vele ellentétes eredményeinek birtokában.⁴⁵ Végül, kitekintve a skót irodalmi reneszánsz második generációjára, Szili megállapítja, hogy bár MacDiarmid nem teremtett költői iskolát, hatása egy egész irodalmi mozgalom létrejöttében tükröződik. Hiszen a költő egymaga teremtett egy a skót líra további útját évtizedekre meghatározó nyelvi és szellemi örökséget, amelyet elfogadni vagy elutasítani lehet, megkerülni azonban nem. E megállapítása viszont teljességgel beleillik az utókor MacDiarmid-értékelésbe még akkor is, ha némi finomhangolásra szorul – MacDiarmid harmincas évekbeli korszakának a népies, modernista és marxista elemek szintézisére való törekvését elsősorban a költő marxista társadalmi céljainak előkészítéseként értékeli.

Összefoglalva, Szili József a Hugh MacDiarmid-kritikát tekintve (is) úttörő munkát végzett, amikor előzmények nélkül és szűkös kritikai forrásból gazdálkodva fektette le a skót modernista költészet megértésének hazai alapjait. Ezek a kor ideológiájának megfelelően döntően marxista, materialista alapok voltak, amire MacDiarmid maga is bőven adott okot, még akkor is, ha a költő nem látott ellentétet a politikai önrendelkezés útját kijelölő kulturális nacionalizmus és a szocialista eszmék között, s e kettős vonzásból az utóbbi a jelentőségén felül hangsúlyozódik Szili értelmezési képében. Ezen a ponton érdemes a hazai skót irodalmi kutatásnak felvennie a fonalat, mert bőven van tennivaló. Korrigálni, árnyalni és mélyíteni lehet Szilinek a 19. század végi és huszadik századi skót politikai háttérről megfelelő, túlideologizált MacDiarmid-képét, s a skót társadalomtörténeti összefüggésben akár a szélsőséges ideológiákat is kezelni képes értelmezői gyakorlatunk kialakítása során kell párhuzamba kerülnünk a mai skót MacDiarmid-kutatással, hogy a rendelkezésre álló MacDiarmid-fordítások gondozásáról, vagy akár a Szilinek írt MacDiarmid-levelek esetében a forráskutatásról ne is beszéljünk. A MacDiarmid és Szili levelezése óta eltelt évtizedek alatt rengeteg új vonzó hang, szerző, médium, műfaj vagy megoldandó elméleti probléma került a skót irodalommal foglalkozó magyar kutató látókörébe. Azonban, ha jó fél évszázados úrt kell is pótolnunk, érdemes folytatni a kritikai munkát az előző rendszer éveiben szinkronba hozott, ám azóta elhanyagolt írókkal, így Hugh MacDiarmiddal, akinek az értelmezési alapjait olyan formátumú tudósok fektették le, mint Szili József.

⁴⁴ SZILI, „Hugh MacDiarmid...” (1960), 64.

⁴⁵ CRAWFORD, *Scotland's Books*, 552–553; Alan RIACH, „The Later MacDiarmid”, in Cairns CRAIG, szerk., *The History of Scottish Literature*, 4. köt., 217–227 (*Twentieth Century*) (Aberdeen: Aberdeen University Press, 1987), 226.